

BUDOWNICTWO DREWNIANE NA MAZURACH I KURPIACH

Wyprawa badawczo-naukowa na pogranicze mazursko-kurpiowskie miała na celu stwierdzenie, czy istnienie granicy politycznej wpłynęło na odrębny sposób kształtowania się osadnictwa po obu jej stronach.

Zagadnienie szczególnie znamienne wobec faktu, że granica przecinała teren pod względem krajobrazowym po obu jej stronach niemal identyczny, na skutek czego zarówno na północy jak i na południu spotykamy taki sam zespół elementów fizjograficznych, stwarzających podobne warunki bytowania. Jest to obszar zandrowy, ubogi, miejscami silnie podmokły, odwadniany przez dopływy Narwi: Szkwę, Rozogę, Omulew i Orzyc. Jednostajny ten teren, lekko tylko sfalowany, porastała ongiś wielka puszcza — Myszyniecka na południu, Piska na północy. Dziś zachowały się w tym miejscu niewielkie już puszcze tych fragmenty.

Jednolitość charakteru środowiska całego pogranicza to bardzo istotny czynnik, który należy mieć na uwadze przy dokonywaniu spostrzeżeń porównawczych. Drugim, niemniej ważnym jest zagadnienie etniczne, które również układa się w sposób szczególnie interesujący. Całe bowiem południowe Mazury, jak powszechnie wiadomo, zostały skolonizowane przez ludność polską.

	Domy mieszkalne		Budynki gospodarcze ilość obecna
	ilość obiektów	w procentach	
Na Mazurach			
Olszyny	17	24%	44
Jeruty Duże	13	30%	57
Gawrzyjałki	25	33%	50
Baranowo	24	66%	49
Wały	16	50%	33
Lipowiec	18	5%	59
Łuka	23	—	32
Leszczyny	19	52%	34
Klon	73	78%	86
Kielbonki	9	22%	20
Na Kurpiach			
Cyk	28	95%	32
Wołkowy	50	78%	158
Dąbrowy	83	75%	165

Przedmiotem badań etnograficznych było budownictwo drewniane. Na Kurpiach drzewo stanowi jeszcze wyłączny prawie materiał budulcowy. Lecz i na Mazurach ilość budynków drewnianych jest dość znaczna (od 20—50% w poszczególnych wsiach), co stwarza szeroką podstawę porównawczą. Poszczególne budynki drewniane wykazują wielkie bogactwo form zdobniczych i stanowią niejednokrotnie prawdziwe arcydzieła sztuki ludowej. Dotyczy to zarówno zabudowań kurpiowskich, jak i mazurskich, przy czym wykazują one tak ogromne podobieństwa, że tylko drogą wnikliwej analizy poszczególnych elementów dostrzec można pewne różnice lokalne.

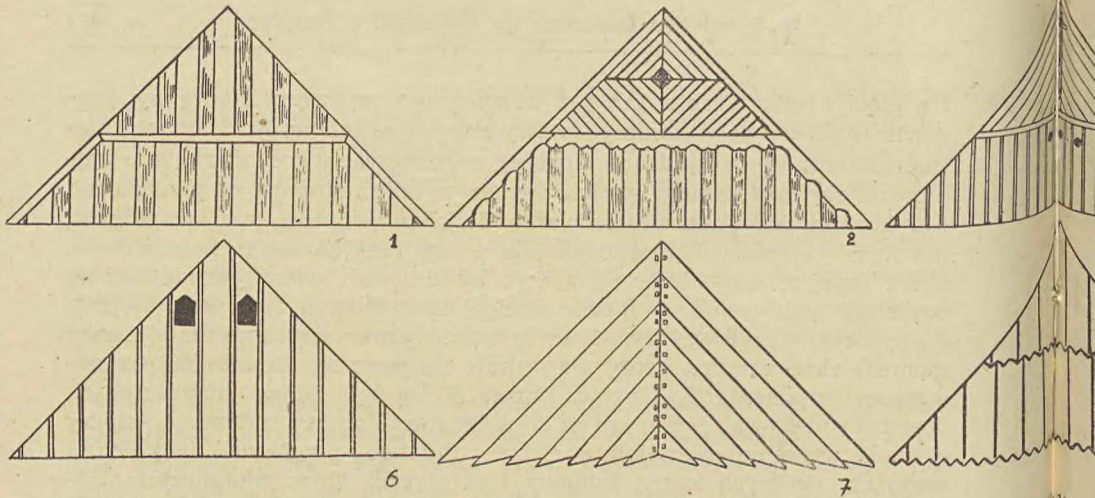
Jako punkt wyjściowy dla dokonania porównań przyjmujemy chatę kurpiowską. Wybór ten uzasadniony jest wieloma względami. Kurpie, jak wiadomo, przez długi okres czasu, bo do pierwszej połowy XIX wieku, stanowili specyficzną grupę zamkniętą, grupę puszczaków, żyjących w puszczy i z puszczy. Obznajmieni z obróbką drzewa stali się mistrzami w tym zakresie. Budownictwo ich jest zewnętrznym tego wyrazem; jest ono wyjątkowo piękne. Pewna izolacja Kurpiów chroniła ich przed obcymi wpływami. Dzięki temu budownictwo kurpiowskie zachowuje znamienne cechy bardzo swoistego regionalizmu. Jaki jest stosunek budownictwa mazurskiego do kurpiowskiego? Poniżej dokonana analiza usiłuje rozwiązać ten problem.

Zacznijmy od najważniejszej części domu, mianowicie szczytu. Stanowi on najbardziej ozdobną część chaty tak mazurskiej, jak kurpiowskiej. Deski szczytowe, ułożone w stosunku do siebie pod różnym kątem, dzieląc zazwyczaj całość szczytu na mniejsze zespoły, wytwarzają w ten sposób bogatą skalę form, ujmującą symetrią i smakiem. Zestawione poniżej charakterystyczne odmiany szczytów wykazują ogromne podobieństwo obu regionów. W obu wypadkach istnieje ta sama podstawa ornamentacyjna, jaką tworzy podobny sposób układu desek. Obok szczytów prostych, w których wszystkie deski biegną do siebie równolegle, częściej spotyka się formy łamane, tworzące bardziej zróżnicowane typy. Po bokach występują nierzadko ozdobnie wycięte listwy. Zasadniczy sposób tworzenia szczytów jest zatem analogiczny (ryc. 1). Różnice istnieją tylko w drobnych szczegółach, mianowicie w zakończeniu podstawy szczytu. Zjawiskiem prawie powszechnym na Kurpiach jest występowanie szczytówki, którą przybija się do belki szczytowej¹⁾. Zdobí się ją bogatą ornamentacją, podobnie jak i samą belkę szczytową. Obie części tworzą łącznie harmonijną całość kompozycyjną (ryc. 2). W chatach mazurskich szczegółu tego nie spotykamy. Natomiast zjawia się inny element, mianowicie przyźba szczątkowa. Ta reliktowa forma dachu czterospadkowego występuje w różnych regionach Polski. Istnienie jej na Mazurach wskazuje na oddziaływanie wpływów nie tylko z najbliższego regionu, ale

¹⁾ Por. Chętnik A., „Chata kurpiowska“, s. 46—47.

i z głębi kraju. Kurpie, jak już wspomniano, wytworzyli odrębny, pracowitszy sposób powiązania podstawy szczytu ze ścianą. Na Mazurach natomiast ludność prowadząca bardziej zróżnicowaną gospodarkę nie zajmowała się ozdabianiem swoich domów w takim stopniu, co puszczański lud kurpiowski. Toteż zastosowanie deski przyźbowej jako fragmentu, nie wymagającego większego wkładu pracy, przyjęło się tu powszechnie. Tymi samymi względami tłumaczyć by należało wykonywanie bardzo prymitywnych ozdób w formie nacięć, spotykanych zazwyczaj u podstawy deski szczytowej (ryc. 1, nr 7, 8, 9). Wsuwa się tu po raz pierwszy moment ekonomiczny, który warunkuje do pewnego stopnia zakres stosowanej ornamentacji. Kurpie, którzy dłużej byli ludem puszczańskim, doszli do niebywałej precyzji w zdobnictwie. Mazurzy natomiast, którzy o wiele wcześniej rozwijali u siebie rolnictwo, poprzestali jedynie na przyjęciu ogólnych zasad budowy i prostszych form zdobniczych. Zaznaczyć jednakże wypada, że współcześni Kurpie, którzy przestawili się już prawie całkowicie na rolnictwo, również w budownictwie wprowadzają daleko idące uproszczenia. Moment ten uwidoczni się jeszcze kilkakrotnie w trakcie dalszych rozważań.

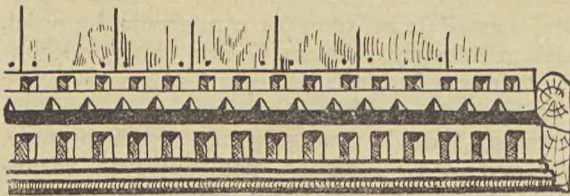
Motywym zdobniczym, uzupełniającym szczyt, jest jego zakończenie w postaci śparogów lub pazdurów (ryc. 3). W tym zakresie zarysowują się znaczniejsze różnice pomiędzy chatami mazurskimi a kurpiowskimi. Na Kurpiach śparogi są formą mającą zdecydowaną przewagę. Jakkolwiek występują w różnych odmianach, cechuje je niebywała prostota. Są to formy czyste, niezwyrodniałe, nawiązujące do kultów pierwotnych, totemistycznych, lunarycznych itp. Najprawdopodobniej wspomniana już na wstępie długotrwała izolacja Kurpiów chroniła ich przed obcymi naleciałościami. Pewną innowację wprowadziła chrystianizacja, której zewnętrznym wyrazem są krzyże, obrazki święte, kapliczki itp. umieszczane pomiędzy śparogami (ryc. 3, nr 7, 8). W przeciwieństwie do jednolitych śparogów kurpiowskich, zakończenia szczytów mazurskich wykazują o wiele większą różnorodność, przy czym pazdury przeważają liczebnie nad śparogami tym więcej, im bardziej posuwamy się na północ od dawniejszej granicy. Załączone szkice pazdurów zapoznają nas z ogromnym bogactwem ich form. Poszczególne pazdury mazurskie różnią się wybitnie między sobą, a określenie ich kształtu nasuwa niekiedy poważne trudności. Napotykana tu mnogość odmian jest prawdopodobnie wynikiem oddziaływania różnorodnych wpływów kulturowych, idących nie tylko od południa, lecz z kierunków równoleżnikowych, a także z północy. Zjawisko to pozostaje oczywiście w związku z migracją ludności, jak i oddziaływaniem miejskim. Mazury bowiem to kraj mniej odosobniony, do którego przybywała różna ludność, a z nią i różne wytwory kulturowe. Co prawda w zestawieniu z całością konstrukcji są to tylko szczegóły drugorzędne, niemniej jednak zasługują na wyodrębnienie, gdyż świadczą o zmienności wytworów ludzkich, podlegających różnorodnym wpływom. Znajduje to swój wymowny wyraz w jednym

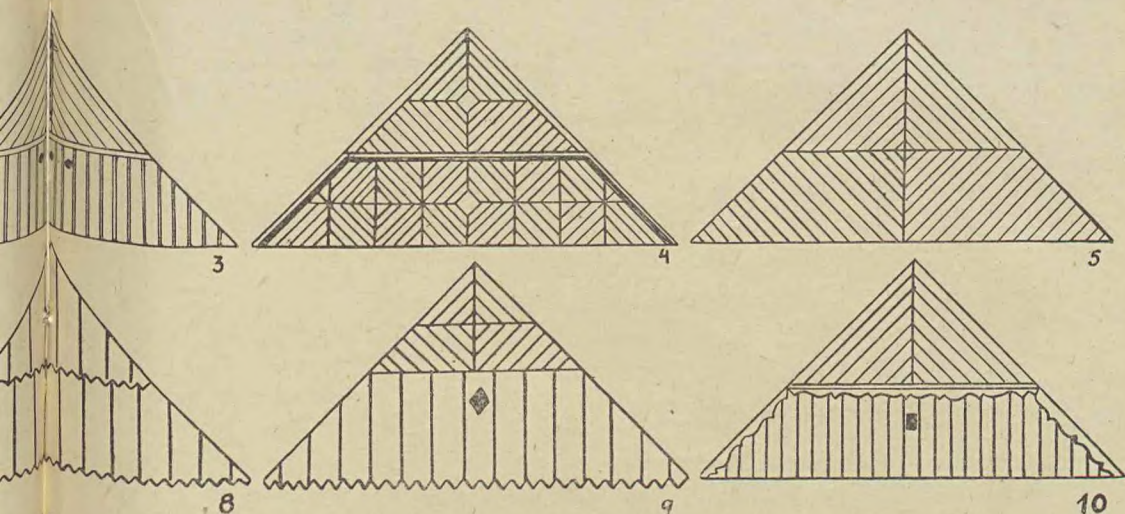
1. Szczyty chat kurpiowskich (1-5 wg A. Chętnika) i mazurskich

zwłaszcza szczególnie budownictwa, mianowicie w występującym na Mazurach, w przeciwieństwie do Kurpiów, podcieniu szczytkowym (ryc. 4). Zatraciło ono całkowicie pierwotne przeznaczenie użytkowe, stając się wyłącznie motywem dekoracyjnym. Niemniej jednak występowanie jego, zwłaszcza przy ścianie szczytowej, zasługuje na szczególne podkreślenie, jako czynnika wykazującego powiązanie budownictwa mazurskiego z budownictwem charakteryzującym i inne kraje leżące w pasie pojezierzy.

Pozostałe fragmenty chat, mianowicie drzwi i okna, mają znowu wiele cech wspólnych na porównywanych terenach. Szczególnie ozdobne są drzwi, które swymi geometrycznymi wzorami, uzyskanymi również na skutek odpowiedniego układu desek, przypominają w wielu wypadkach formy szczytów (ryc. 5). Zarówno na Mazurach, jak i na Kurpiach obecne wpływy uwidaczniają się tu w minimalnym stopniu, nie zakłócając cech ludowych, regionalnych. W znacznie większym stopniu przejawiają się one w ozdobnych częściach okien. Starannie i estetycznie, a przy tym pełne spokoju, rzeźbione listwy starych okien zanikają coraz częściej, a na ich miejsce zjawiają się znacznie bogatsze, lecz szablonowe orna-

2 Ozdobna szczytówka i belka szczytowa przy starej chacie kurpiowskiej (według A. Chętnika)

rysunek autorki); 6 — z Jerut, 7 — z Lipowca, 9—10 — z Baranowa

menty wypilowane przez zawodowych stolarzy. Nowoczesne te wzory przenikały najczęściej z Mazur na Kurpie²⁾. Spotykamy się tu z interesującym zjawiskiem odwrócenia wpływów kulturowych. Z Kurpiów na Mazury przenikały formy czyste, ludowe — tam uległy przeobrażeniu, degeneracji i w postaci skażonej powróciły do punktu wyjściowego. Bogactwem form czynią pozornie miły motyw zdobniczy, jednakże jako dzieło sztuki ludowej są bez znaczenia. Spotykamy je dziś dość powszechnie zarówno na Mazurach, jak i na Kurpiach. Pozbawione wszelkich walorów artystycznych, nie zasługują na bliższe omówienie.

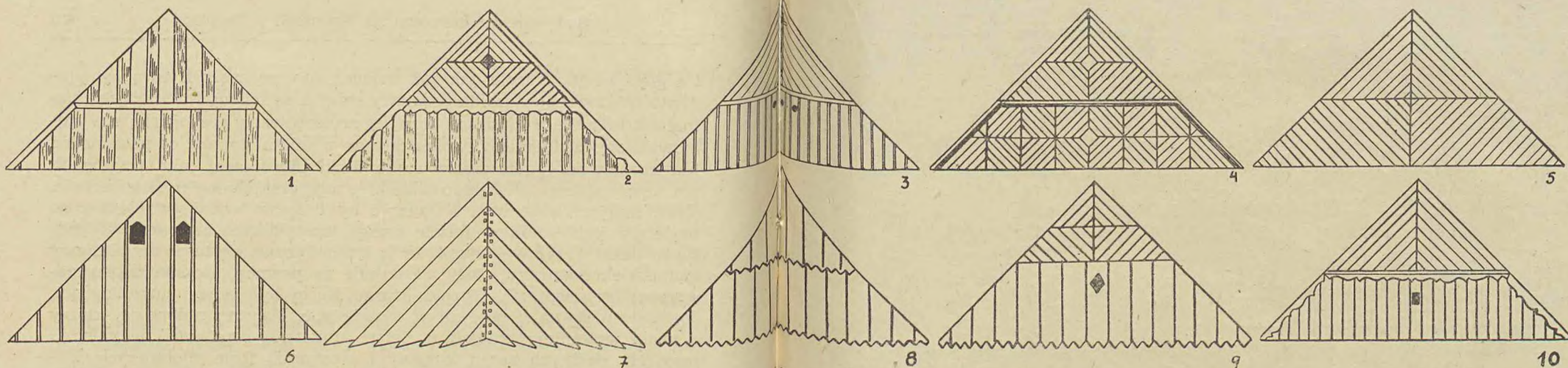
Innowacje w budownictwie zjawiają się nie tylko na skutek obcych wpływów. Niekiedy wywołują je zmiany warunków materialnych. Tak

3. Sparogi kurpiowskie (1—8 wg A. Chętnika). Pazdury mazurskie (9—20 — rys. autorki.).

np. w związku z wzrastającą ceną drzewa na Kurpiach i trudnością zdobycia go zaczęto nakładać specjalną ochronę w postaci „słupów“ na

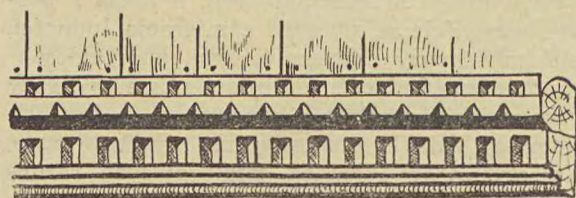
²⁾ Por. Chętnik A., „Chata kurpiowska“, s. 75 i 79.

1. Szczyty chat kurpiowskich (1-5 wg A. Chętnika) i mazurskich (6-10 — rysunek autorki); 6 — z Jerut, 7 — z Lipowca, 9-10 — z Baranowa

zwłaszcza szczególe budownictwa, mianowicie w występującym na Mazurach, w przeciwieństwie do Kurpiów, podcieniu szczytkowym (ryc. 4). Zatraciło ono całkowicie pierwotne przeznaczenie użytkowe, stając się wyłącznie motywem dekoracyjnym. Niemniej jednak występowanie jego, zwłaszcza przy ścianie szczytowej, zasługuje na szczególne podkreślenie, jako czynnika wykazującego powiązanie budownictwa mazurskiego z budownictwem charakteryzującym i inne kraje leżące w pasie pojezierzy.

Pozostałe fragmenty chat, mianowicie drzwi i okna, mają znowu wiele cech wspólnych na porównywanych terenach. Szczególnie ozdobne są drzwi, które swymi geometrycznymi wzorami, uzyskanymi również na skutek odpowiedniego układu desek, przypominają w wielu wypadkach formy szczytów (ryc. 5). Zarówno na Mazurach, jak i na Kurpiach obce wpływy uwidaczniają się tu w minimalnym stopniu, nie zakłócając cech ludowych, regionalnych. W znacznie większym stopniu przejawiają się one w ozdobnych częściach okien. Starannie i estetycznie, a przy tym pełne spokoju, rzeźbione listwy starych okien zanikają coraz częściej, a na ich miejsce zjawiają się znacznie bogatsze, lecz szablonowe orna-

2 Ozdobna szczytówka i belka szczytowa przy starej chacie kurpiowskiej (według A. Chętnika)

menty wypilowane przez zawodowych stolarzy. Nowoczesne te wzory przenikały najczęściej z Mazur na Kurpie²⁾. Spotykamy się tu z interesującym zjawiskiem odwrócenia wpływów kulturowych. Z Kurpiów na Mazury przenikały formy czyste, ludowe — tam uległy przeobrażeniu, degeneracji i w postaci skażonej powróciły do punktu wyjściowego. Bogactwem form czynią pozornie miły motyw zdobniczy, jednakże jako dzieło sztuki ludowej są bez znaczenia. Spotykamy je dziś dość powszechnie zarówno na Mazurach, jak i na Kurpiach. Pozbawione wszelkich walorów artystycznych, nie zasługują na bliższe omówienie.

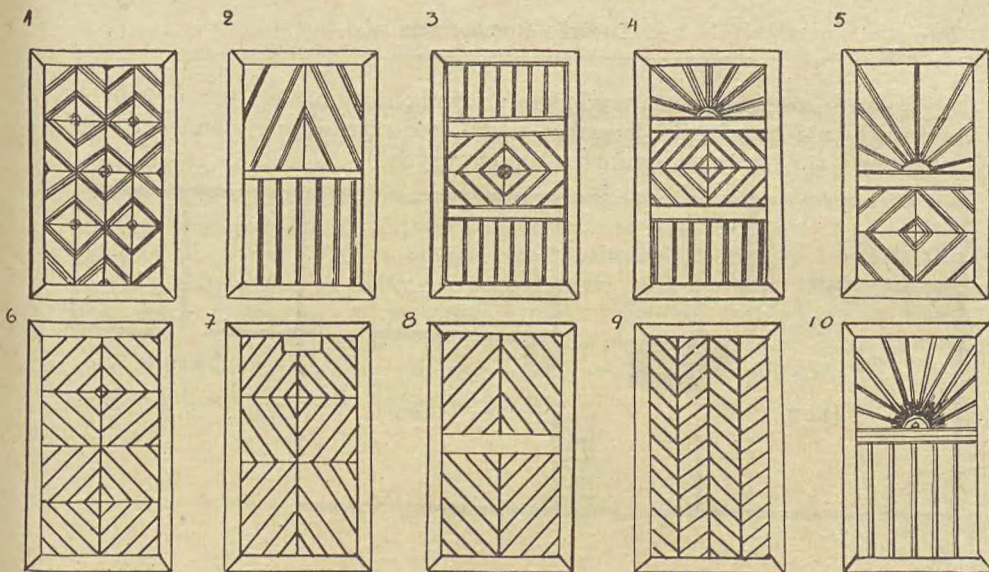
Innowacje w budownictwie zjawiają się nie tylko na skutek obcych wpływów. Niekiedy wywołują je zmiany warunków materialnych. Tak

3. Sparogi kurpiowskie (1-8 wg A. Chętnika). Pazdury mazurskie (9-20 — rys. autorki.).

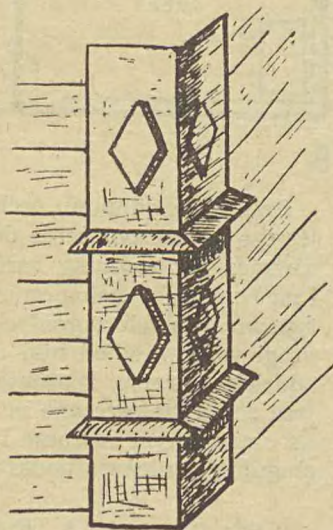
np. w związku z wzrastającą ceną drzewa na Kurpiach i trudnością zdobycia go zaczęto nakładać specjalną ochronę w postaci „słupów” na

²⁾ Por. Chętnik A., „Chata kurpiowska“, s. 75 i 79.

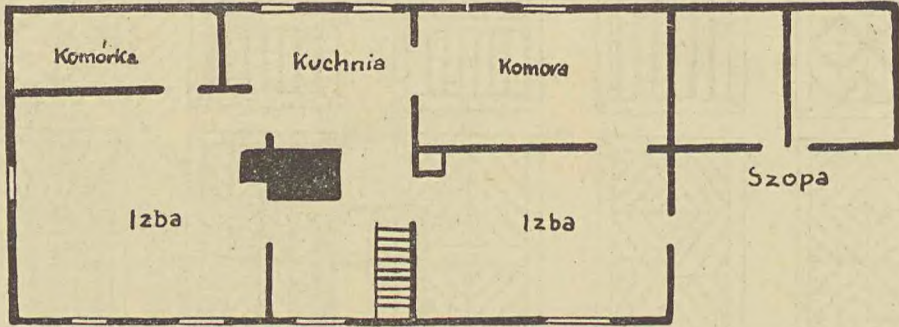
5. Drzwi: kurpiowskie (1-6 wg A. Chętnika); mazurskie (6-10, rys. autorki, 6-10 - z Podlejek, 7 - z Jerut, 8 - z Lipcowa, 9 i 10 - z Klonu)

mianowicie oddzielenie poszczególnych budynków gospodarczych od domu mieszkalnego. Wypadnie jednak zaznaczyć, że w ostatnich dziesięcioleciach powstał na Kurpiach tu i ówdzie pewien wyłom od tej zasady. W związku bowiem z mnożącą się przed I wojną światową kradzieżą koni, przemycanych następnie do Prus, ludność dla ochrony dobytku poczęła zespalać stajnie z domem mieszkalnym. Zjawisko to

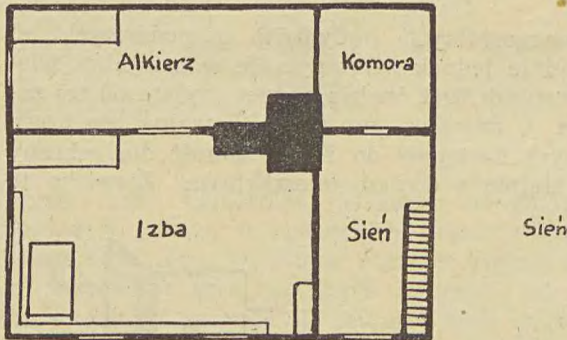

6. Ozdobny słup narożny przy chałcie kurpiowskiej

wywołane szczególnymi względami występującymi w przejściowych okresach, nie przekreśla jednakże nadal podtrzymywanej tendencji oddzielnego stawiania budynków gospodarczych⁴⁾.

A

B

7. Plan chaty mazurskiej (a) i kurpiowskiej (b)

Przy uwzględnianiu cech ogólnopolskich, poza regionalnymi, podkreślić jeszcze należy położenie domów mieszkalnych w stosunku do drogi. I tu również stwierdzamy zarówno na Mazurach przy starych domach, jak i na Kurpiach analogiczną sytuację, spotykaną poza tym przy wszystkich typowo polskich zagrodach. Domy mianowicie zwrócone są szczytem do drogi w pewnej od niej odległości. Wejście do zagrody prowadzi przez oddzielną bramę, znajdującą się blisko domu, drzwi natomiast do wnętrza domu umieszczone są w ścianie dłuższej. Zjawisko to jest powszechne na omawianym obszarze i jako szczegól o charakterze ogólnopolskim zasługuje również na podkreślenie.

⁴⁾ Por. Chętnik A. „Kurpie”. s. 59—60.

Nawiązując do zasadniczej kwestii niniejszych rozważań — mianowicie, czy ta sama ludność polska, żyjąc w takim samym środowisku geograficznym, wytworzyła na skutek powstania granicy politycznej specyficzne cechy kulturowe, czy też pielęgnowała rodzimy swój styl — stwierdzamy brak swoistego „stylu“ mazurskiego. Mazurzy nie wytworzyli odrębnej kultury. Te formy, które przenieśli przed wiekami z rodzimych ziem, pielęgnowali w dalszym ciągu i utrzymują po dziś dzień. Dlatego też chata mazurska w podstawowych założeniach wykazuje te same cechy co chata kurpiowska. Omówione zaś powyżej różnice powstały na skutek po każdej stronie granicy nieco odmiennie przebiegających procesów gospodarczych i demograficznych.